

ПРЕСТЪПЛЕНИЕТО ГЕНОЦИД В МЕЖДУНАРОДНОТО НАКАЗАТЕЛНО ПРАВО. РАЗГРАНИЧЕНИЕ ОТ ЕТНИЧЕСКОТО ПРОЧИСТВАНЕ, ПРЕСТЪПЛЕНИЯ ПРОТИВ ЧОВЕЧЕСТВОТО И МЕЖДУНАРОДНИ ВОЕННИ ПРЕСТЪПЛЕНИЯ

ИВА ПУШКАРОВА*

Катедра „Наказателноправни науки“

Резюме: Анализът изяснява природата на геноцида като международно престъпление на основата на изградената след Втората световна война практика на международните военни и наказателни трибунали и на Международния наказателен съд, както и достиженията на европейската правна и световната историческа наука. Той търси да допринесе към международния професионален дебат, като съдейства за разрешения на редица дискуссионни въпроси – относно съставомерните признаци на престъплението и разграничението му от сходни явления – прилагайки правноаналитичните стандарти на българската наказателноправна система, които имат предимството да внасят терминологична и концептуална яснота в области на недостиг на международно общоприет понятиен стандарт и да предоставят валидни критерии за разграничения на сходни правни явления.

Ключови думи: геноцид, етническо прочистване, Холокост, Сребреница, международни престъпления, военни престъпления, престъпления против човечеството.

* Доцент по наказателно право в Юридическия факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“. Доктор по право.

THE CRIME OF GENOCIDE IN INTERNATIONAL CRIMINAL LAW. DISTINCTIONS FROM ETHNIC CLEANSING, CRIMES AGAINST HUMANITY AND INTERNATIONAL WAR CRIMES

IVA PUSHKAROVA**

Department of Criminal Law Studies

Abstract: The study clarifies the nature of genocide as an international crime, based upon the case law as developed after the Second World War by the international war and criminal tribunals and the International Criminal Court, also acknowledging the achievements of European legal and global historical science. It strives to contribute to the international professional discussion by assisting the resolution of a number of points of discussion – related to the elements of the crime and its differentiation from similar phenomena – by applying the analytical standards of the Bulgarian penal-law system which provide some advantages in introducing terminological and conceptual clarity in areas of deficit of internationally recognised terminology standards and to offer valid criteria for differentiation between similar phenomena.

Keywords: genocide, ethnic cleansing, Holocaust, Srebrenica, war crime, international crimes, war crimes, crimes against humanity.

„Волята на Обединените нации е да заклеят и наказват геноцида като престъпление според международното право, включващо отричане на правото на съществуване на цели човешки групи – отричане, което разтърсва съвестта на човечеството и причинява големи загуби за човечността и което противоречи на нравствените закони и на духа и целите на Обединените нации.“
(Международен съд на ООН, 1951 г.¹)

*„Моят безлик съсед проговори: Имам повече вяра в Хитлер,
отколкото във всеки друг.
Той единствен спазва всички обещания, които даде на еврейския народ.“*
(Ели Визел, „Нощ“)

За първи път престъплението геноцид² е нормативно определено в Конвенцията на ООН за предотвратяване и наказване на престъплението геноцид,

** Associate Professor in Criminal Law, Faculty of Law, University of Sofia “St. Kliment Ohridski”. PhD.

¹ **International Court of Justice.** Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion), ICJ Reports 16, 1951, p. 23.

² Както е известно, терминът е въведен през 1944 г. от полския юрист и полиглот от еврейски произход Рафаел Лемкин – съчетание на гръцката дума за народ (γένος) и латинската за умъртвяване (caedo) – за да попълни празнота в международното право в края

1948 г. (Конвенцията), по която страни днес са близо 150 държави. Според нея това е всяко от следните действия, извършени с намерение да бъде унищожена изцяло или отчасти национална, етническа, расова или религиозна група, като такава, а именно: а) убиване на членове на групата; б) причиняване на тежки телесни или душевни повреди на членове на групата; в) умишлено налагане на групата на условия на живот, целящи нейното пълно или частично физическо унищожение; г) налагане на мерки за предотвратяване на ражданията в групата; и е) насилствено предаване на деца от групата на друга група (чл. 2). За съставомерността няма значение дали действията са извършени в мирно или военно време (чл. 1) или в някаква друга специфична обстановка. Понятието е възприето в чл. 6 от Римския статут (РС), който го възпроизвежда изцяло с изключение единствено на уточнението, че деецът цели унищожението на групата „като такава“.

В научните среди и международната съдебна практика това определение среща критики като неоправдано ограничително и допускащо противоречиво тълкуване. Много национални законодателства в Европа се отклоняват от него, като го допълват с форми на изпълнителното деяние, признаци на засегнатата група и на престъпната обстановка³. В международната практика се водят спорове относно обхвата му и критериите за установяване на редица съставомерни елементи. В българската правна литература то е познато с класическите си белези, а практиката по него не е била предмет на цялостно изследване⁴.

Междувременно нараства актуалността на правните проблеми, които геноцидът поставя като съвременно явление. През XX век общата численост на хората, подложени на геноцид от собственото правителство, надхвърля

на Втората световна война, което към онзи момент третира международните престъпления повече като деяния, ангажиращи юрисдикцията на повече от една държави, отколкото като свръхопасни прояви, засягащи общочовешки значими обекти. За втория вид прояви отговорност носи държавата като субект на международното право, а не физически лица в лично качество. (Shabas, William A. The Law and Genocide. – The Oxford Handbook of Genocide Studies, 2010, p. 124–142.) Оригиналното предложение на Лемкин за съдържание на понятието геноцид е по-широко и в допълнение включва още посегателства срещу достойнството на членовете на групата поради принадлежността им към нея, както и всяка политика, насочена към разрушаване или превъзнасяне на една група във вреда на друга. (Lemkin, Raphael. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Washington, DC: Carnegie Endowment for World Peace, 1944, p. 90–93.).

³ Наднационалният стандарт е възпроизведен без отклонения в България, Германия, Гърция, Косово, Латвия, Малта, Молдова, Румъния, Словакия, Сърбия, Украйна, Унгария, Хърватия, Чешката Република.

⁴ Геноцидът е разглеждан от **Велчев**, Борис. Международно наказателно право. София: Сиела, 2015, с. 158–167.

60 млн. души по консервативни изчисления⁵, с което са надхвърлени пиковите достижения на сходни събития в познатата предходна световна история. Агресията в Украйна, започнала с руската военна окупация на Крим през 2013 г. и продължила с въоръжено нападение над цялата територия на страната през февруари 2022 г., съдържа фактически особености, които науката изглежда склонна да отнася към приготвяне към геноцид⁶.

Настоящият анализ изяснява природата на геноцида като международно престъпление на основата на изградената след Втората световна война практика на Международния военен трибунал в Нюрнберг (МВТН), международните наказателни трибунали за Югославия (МНТЮ) и за Руанда (МНТР) и Международния наказателен съд (МНС), както и достиженията на европейската наука. Той търси да допринесе за разрешения на редица дискуссионни въпроси, прилагайки правноаналитичните стандарти на българската наказателноправна система. Последните имат предимството да внасят терминологична и концептуална яснота в области на недостиг на международно общоприет понятиен стандарт и да предоставят валидни критерии за разграничения на сходни правни явления в принос към международния професионален дебат.

1. Наказателноправна характеристика на геноцида

1.1. Обект

Геноцидът е крайна форма на дискриминация, насочена към **увреждане на социално-биологичната структура на човечеството, възникнала в хода на еволюцията на основата на вътрешно групиране на хората по техни вродени признаци, водещи до формиране на разнообразна междугрупова идентичност**. Престъплението е явление на остро междугрупово, а не вътрегрупово противопоставяне и изисква конфликт между обособени ко-

⁵ **Waller**, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. Oxford University Press, 2002. Авторът цитира изследвания, според които през 1994 г. в Руанда 95% от децата са били очевидци на убийство.

⁶ Такива са например политически изявления на руския държавен глава, отричащи по принцип съществуването на украинска нация и на украинска държава, направени официално в самото начало на инвазията: <https://time.com/6150046/ukraine-statehood-russia-history-putin/>; **Perrigo**, B. How Putin's Denial of Ukrain's Statehood Rewrites History. – *Time*, 22.Feb.2022; **Baker**, Sinéad. Putin denies planning to revive the Russian empire after declaring that Ukraine is not a real country and sending troops there. – *Insider*, 22.Feb.2022. Аналогични политически изявления на Хитлер непосредствено преди и веднага след нахлуването в окупираните от Третия райх държави, се възприемат в науката като фактически признаци на геноциден мотив по отношение на различни етнически, национални, расови и религиозни групи, намиращи се на тези територии и станали впоследствие предмет на геноцидни политики (напр. **Snyder**, Timothy. *Black Earth. The Holocaust as History and Warning*. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016).

лективи от хора. В по-общ план то **засяга еволюционните потенциали на човечеството**, тъй като изпълнението му – водено от амбиция за премахване на определени групи, които деецът идентифицира като нежелани и непринадлежащи към човешкия вид (дехуманизирани) – предизвиква нарушения на генетичното разнообразие и свързана с тях стагнация на социалното развитие.

За правилното определяне на обекта на престъплението от значение е **връзката между биологичните признаци и произтичащата от тях социално-културна идентичност** на групата, чието премахване деецът търси. Геноцидът уврежда биологичните предпоставки за поява и развитие на социално-културна (вкл. езикова, религиозна и пр.) обособеност на множество различни групи⁷.

Казаното, струва ми се, позволява рационално примиряване на аргументите в традиционен за чуждестранната литература спор **дали „културният“ геноцид, насочен към унищожаване на групи, обособени само от културни различия, се обхваща от съставите по чл. 2 от Конвенцията и чл. 6 от РС**. Спорът произтича от концептуално смесване на въпроса за обекта на геноцида⁸ с този за предизвиканите от престъплението и наблюдавани в практиката социални поражения. Последователната позиция на трибуналите за Югославия и Руанда в полза на стриктното тълкуване на разпоредбите донякъде допринася за предимството на тезата, че „културният“ геноцид е изключен от приложното им поле⁹. Геноцидът обаче не е само биологичен въпрос, тъй като не всички и не всякакви биологични признаци могат да доведат до образуване на групата като годен предмет на престъплението, а само онези, които са в състояние да обусловят групово самоопределяне и външно проявена идентичност. Групирането следователно е и социално-културно явление, а дискриминационното отхвърляне на групата, което стои в основата на геноцида, е мислимо само в контекста на социалното и културно междугрупово взаимодействие. **В контекста на геноцида обаче групирането протича на основата на биологични дадености, а не на чисто културни.**

Оттук **разликата в обекта на геноцида и на дискриминационните престъпления**, насочени към представители на етнически, расови, национални и религиозни групи, е не само в мащаба, а в произтичащи от него качествени различия в засегнатите обществени ценности. Дискриминацията руши отношенията на равенство и търпимост, които са необходима предпоставка за свободното развитие на обществото в условия на солидарност в рамките на

⁷ В националната литература геноцидът е определен като престъпление „срещу многообразието на човечеството“ (Велчев, Борис. Международно наказателно право. София: Сиела, 2015, с. 163).

⁸ Понятието за обект е слабо познато извън националните системи от френския кръг, към който принадлежи и българската, както и повечето юрисдикции, исторически повлияни от съветското право.

⁹ Напр. ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

определен нормативен порядък. Степента на търпимост и последиците от увреждането ѝ са различни за различните общества, сравнимостта между които произтича от нивото на културно сближаване, а не от общовалидни за всички хора обстоятелства. Предмет на тези престъпления е отделният пострадал, негови права или негови имуществва. Геноцидът руши биологично обусловената структура на човечеството отвъд въпроса за равенството между хората и независимо от националните нормативни различия. Негов предмет са човешки групи, а не отделни хора, вещи или права.

1.2. Предмет: признаци на защитената група

Предмет на геноцида е едно или повече обособено множество хора, обединени в група по обща национална, етническа, расова и/или религиозна принадлежност. С оглед тези признаци в отделни съдебни решения за „група“ се приема общност, която обхваща членовете си автоматично, трайно и независимо от волята им¹⁰. Изброяването на признаците е изчерпателно и поставя два основни въпроса: 1) за точното определяне на всеки от признаците и разграничението помежду им; и 2) за основателността на ограниченията в защитата на групи, обединени по други признаци, съответно необходимостта от добавяне на нови признаци към понятието за геноцид.

1.2.1. Признаците националност, етнос, раса и религия оказват известно съпротива срещу всеки по-сериозен опит за ясното им определяне.

Най-сериозно предизвикателство представлява разграничението между първите три, никое от които не е дефинирано в международното право. По отношение на **расата**, която възниква първа от трите като правно защитен признак, биологичните и хуманитарните науки все още спорят за съдържанието ѝ¹¹. Общото между интерпретациите ѝ е, че тя се отнася до голяма група от хора със сходни вродени и наследими физиологични и морфологични особености, отличаваща се от други сродни групи по честотата на срещаните гени, която се проявява и в някои външни признаци като ръст, форма на черепа, цвят на очите, кожата и косата и др. По аргумент от дефиницията за расова дискриминация по чл. 1, ал. 1 от Международната конвенция на ООН за елиминиране на всички форми на расова дискриминация (ратифицирана от България през 1966 г.) обаче признакът раса е едновременно относително самостоятелен и свързан с признаците „цвят, потекло или национален или народностен произход“, като етносът участва в съдържанието на последните две.

¹⁰ ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998].

¹¹ **Race**, R.R., R. **Sanger**. Blood Groups in Man. Philadelphia, 1968; **Spinner**, J. The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State. London, 1994. **Пушкарлова**, Ива. Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив. – *Съвременно право*, 2011, № 5.

Расата е понятие, ориентирано повече към биологични признаци, докато народността, националността и етносът се определят и чрез общи социално-културни и исторически особености на съответната група хора. **Народността** е културно-историческа общност, основана на етническо сходство и споделен език, религия, култура, традиции и история¹². Тя по начало включва множество групи по признаците, защитени от стандарта за геноцид. **Националността** се определя като синоним на народността, но с акцент върху принадлежността на индивида към група с относително по-напреднало развитие и достигнала държавен тип самоорганизираност (нация). **Етносът** е по-ранен етап от развитието на народността, тъй като не изисква общност на религията, расата или културата, но включва езиково сходство.

Преплитането на четирите понятия създава затруднения пред квалификацията на предмета на престъплението в по-сложни случаи. Несъмнено признаците могат да присъстват едновременно по отношение на една и съща група и това да се отрази на отговорността на дееца при нейната индивидуализация. Усложнение би настъпило обаче, ако деецът едновременно въздейства върху повече от една група, всяка от които очертана както от отделни признаци, характерни само за нея, така и от един или повече признаци, общи за всички засегнати групи. Такава би била например хипотезата на различни етнически групи, обединени от обща религия или националност. Тогава би се поставил въпросът за броя на групите, който е възможно да се отрази и на броя на изпълнителните деяния, а той от своя страна би поставил въпроса за наличието на вътрешна динамика (ескалация) в геноцидните действия и появата на повече от едно престъпление с тази квалификация в престъпната дейност на извършителя.

Така отделно от въпроса за съдържанието на признака се обсъжда въпросът **кой е критерият, по който признакът се определя.**

В чуждестранната литература се води донякъде изкуствен теоретичен спор дали критерият за определяне на признака е обективен – зависи дали пострадалите се определят като част от групата по този признак¹³, вкл. дали е налице

¹² UNESCO. International Meeting of Experts on Further Study of the Concept of the Rights of Peoples, 1990, UN Doc SHS-89/CONF602: група от хора, които споделят някои или всички от следните общи признаци: (а) обща историческа традиция; (б) расова или етническа идентичност; (с) културно еднообразие (хомогенност); (д) езикова общност; (е) религиозна или идеологическа принадлежност; (ф) териториална връзка; и (г) общ стопански живот, както и известна критична численост, на основата на които имат обща воля да бъде разпознавани като народ и институционални или други средства за изразяване на тези групови признаци.

¹³ По делата *Bensaid v. the United Kingdom* [2001], *Peck v. the United Kingdom* [2003], *S. and Marper v. the United Kingdom* [2008], *Ciubotaru v. Moldova* [2010] Европейският съд по правата на човека е приел, че етническият произход и религиозните убеждения (наред с пола и сексуалната ориентация) не подлежат на доказване, тъй като определянето им

друг външен обозначител на признака като тяхна колективна особеност¹⁴, или субективен – зависи дали деецът ги стигматизира като част от такава група¹⁵. В крайна сметка се приема, че въпросът е фактически, зависи силно от контекстуални фактори на престъпната обстановка и следователно някак си се прилагат и двата критерия¹⁶. Това компромисно положение всъщност показва дефекти на методологичната рамка – или критериите са неправилно определени и поради това приложението им и конкуренцията помежду им са неясни, или правната квалификация няма нужда от такива и те излишно усложняват обосновката на съставомерността. В някаква степен и двете предположения са верни.

Като предмет на престъплението групата и нейните признаци са елементи на обективната страна, която несъмнено се обхваща от прекия умишъл на дееца. В този смисъл неговото мнение несъмнено има значение. Мнението на отделните пострадали обаче няма¹⁷. Привнасянето му като критерий за определяне на признака на групата произтича от смесване на понятията за предмет и пострадал от престъплението, което е относително трайна тенденция в чуждестранната теория и поражда и други проблеми, засегнати по-долу. Като индивидуални физически лица жертвите не са самостоятелен предмет на престъплението. То ги засяга по необходимост заради обективната им връзка със или принадлежност към засегнатата група, която физически съществува чрез членовете си и може да бъде засегната само чрез въздействие върху тях. Ако такава връзка липсва, но деецът неправилно счита, че я има, извършеното не е съставомерен геноцид поради фактическа грешка в предмета.

е елемент от правото на личен живот по смисъла на чл. 8 от ЕКПЧ. Същите аргументи очевидно са относими и към други защитени признаци, сред които раса и народност.

¹⁴ Например, документ за самоличност определя принадлежността на титуляря към групата, каквато е хипотезата на геноцида срещу племето тутси през 1994 г. в Руанда (ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Kayishema et al*, Judgment, 21 May 1999, para. 98); документ за самоличност и задължение за носене на външни обозначения (жълта шестолъчна звезда), какъвто е случаят с немските граждани от еврейско потекло по време на Третия райх и др.

¹⁵ ICTY, Case T-99-36-T, *Prosecutor v. Brdanin* [2004].

¹⁶ Ibid. ICTY, Case IT-97-24-A, *Prosecutor v. Stakić* [2006]; Изрична позиция на МНТ за Руанда е, че установяването на групата, предмет на конкретното престъпление, зависи пряко от конкретния исторически, национален, културен и пр. контекст по местоизвършването му – ICTR, Case ICTR-97-20-T, *Prosecutor v. Semanza* [2003]; Case ICTR-98-44A-T, *Prosecutor v. Kajelijeli* [2003].

¹⁷ В този смисъл МНТЮ приема, че в отделни случаи е възможно жертвата да възприема себе си като принадлежаща към съответната група (ICTY, Case T-99-36-T, *Prosecutor v. Brdanin* [2004]). ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998] – „жертвата на геноцид е групата“.

Признакът е основанието за колективната идентичност на групата, поради което членовете ѝ се възприемат и биват възприемани от околния свят като свързани. На основата на дадения признак те се самоопределят като общност (самоидентификация), но и самият деец ги разпознава като част от групата (външна идентификация)¹⁸. Това не означава, че всеки обективен носител на признака трябва непременно субективно да се идентифицира с групата, за да бъде част от нея в качеството ѝ на предмет на геноцид. Наказателната забрана за геноцид го защитава, независимо от субективните му позиции. Противното би означавало да се отрече съставомерност на Холокоста по отношение на всички лица от еврейски произход, които не знаят за потеклото си или съзнателно се разграничават от него. Такива субективни преживявания нямат отношение към извода дали обективно е налице група по претендиращия признак и дали лица, носещи този признак, са пострадали от геноцидни действия, насочени срещу тази група, поради единствената причина, че са произволни носители на признака и деецът го знае.

От казаното следва, че признаците на засегнатата група евентуално биха се нуждаели от специални задължителни критерии за установяване само ако могат да се проявят като формални, лишени от правна стойност фактически обстоятелства или като обозначения на разнообразни обстоятелства, т.е. не непременно и неизменно със съдържанието, което правните стандарти влагат в тях. Едва тогава би бил необходим критерий, който да разграничава такива хипотези от случаите, в които признаците имат правното значение, вложено в тях от наднационалния стандарт. Вярно обаче е обратното и това е причината за въздигането на признаците в съставомерни обстоятелства – **те указват единствено и винаги вид колективна идентичност и никога не могат да я укажат недостатъчно или да обозначават нещо друго. Поради това те са установими по всякакви правно валидни начини и не изискват специални критерии за това.**

За съставомерността не е необходимо да се установи, че всички пострадали от геноцидното деяние са до един представители на засегнатата група. Възможно е сред тях да има и лица, които обективно не принадлежат към групата, но деянието ги е обхванало например поради случайна ситуативна връзка с обстановката на изпълнение или поради свързаността им с членове на групата. В обичайния случай обаче техният брой ще е относително незначителен.

1.2.2. Подборът на защитени признаци в Конвенцията и РС политически произхожда от представата за малцинство, но исторически тази представа се променя. Съвременното разбиране за равенство между хората

¹⁸ Някои автори считат, че субективната нагласа на дееца е критерият, по който се определя групата. Shabas, William A. The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 124–142.

умножава броя на защитените признаци и не поставя защитата в зависимост от съотношението в големината и социално-политическото могъщество на групите, обединени по защитен признак – закрилата е еднаква и за малцинствата, и за мнозинствата.

От периода на разработване на Конвенцията в края на 40-те години на XX век до днес се обсъжда дали принципите на равнопоставеността не изискват разпростиране на защитата срещу геноцид и върху социални групи, обединени по други признаци. Основният аргумент произтича от идеологическото вярване, че предоставянето на все по-голяма правна закрила на всякакви видове групи, е полезно, въпреки риска от утежняване на съставите и стълкновения между приложните полета на различни по вид престъпления. Този подход, който е характерен за съвременните наказателни и правозащитни политики в Европа, проявява тенденция да разглежда наказателната защита, предоставяна от всеки от съставите на международни престъпления, изолирано, докато материята предполага системен подход, отчитащ съчетаното действие на нормативните режими и изискващ достатъчно прецизно разграничение между тях. В момента общностите, които не са обхванати от геноцида, са защитени от съставите на престъпленията против човечеството и военните престъпления и въпросът дали това е достатъчно все още не е получил прагматичен отговор.

Другият, по-прагматичен въпрос засяга квалификацията в **усложнени случаи, в които групата е привидно обединена от политически, икономически и социо-културен признак, но извършителят я атакува поради признак, обхванат от дефиницията за геноцид**. Популярен е примерът с Камбоджа, в който избитите през 1975–1979 г. 2,5 млн. души принадлежат към същата национална, етническа, расова и религиозна група като извършителите (червените кхмери), но се отличават от тях по своето по-високо образование (завършен 7 клас) и свързания с него социално-икономически статус. Те са умишлено поставени в положение на живот, довело до измирането им, поради тези статусни различия, които са в основата на политико-идеологическото отхвърляне на групата като колективен враг на комунистическия режим. От тази гледна точка явлението представлява вътрегрупово изстребление по политически мотиви, а не геноцид. Засегнатата от геноцида в Руанда група на тутсите също се отличава от групата на извършителите (хуту) главно по социалното си положение, тъй като етническите различия между двете групи са в голяма степен преодолені, вкл. поради възможността представител на хуту да бъде правно признат за тутси при определени условия. За разлика от примера с Камбоджа обаче идентификацията на засегнатата група за целите на геноцидните политики се основава на изричното посочване на етноса в документите за самоличност и това достатъчно еднозначно очертава признака, по който групата е преследвана, независимо дали в нея обективно присъстват и отделни лица с различен етнически произход.

Тези примери показват **голямата значимост на връзките между съставомерните признаци на групата и нейни други качества, относими както към груповата ѝ идентичност, така и към мотивацията на дееца**. От значение е и социалната разпознаваемост на защитените от съставите за геноцид признаци в дадения културен контекст. Трудностите в практиката произтичат от неправилно отнасяне на тези връзки към съдържанието на самия признак и от смесването на понятията за мотиви на извършителите със специалната съставомерна цел на престъплението.

Когато една например национална група има социо-културни признаци, характерни само за нея, и формално е подложена на изстребление заради тях, е основателно да бъде третирана като национална по смисъла на чл. 2 от Конвенцията и чл. 6 от РС, тъй като тези признаци присъщо произтичат от националността. В тази хипотеза те могат да са значими за мотивацията на дееца да се насочи тъкмо срещу конкретната национална група.

Когато групата споделя социо-културните си признаци с групи с друга националност и те не са преследвани, тя може да се приеме за атакувана заради националността си, а не заради тези други признаци. Ако инкриминираните като геноцидни мерки обхващат и лица, които споделят с пострадалите същия социално-икономически статус, но са от друга националност и етнос, то засегнатата група вероятно не е национална или етническа (липсва геноцид), но може и да не е само една (геноцидът обхваща множество групи).

На този етап **международната практика следва стриктно наднационалния стандарт, но редица държави разширяват националната защита срещу геноцид и по отношение на групи, определени по друг признак**. В Литва и Швейцария това са признаците „социална и политическа принадлежност“. Законът на Естония познава признака „група, която се съпротивлява на окупация“, което в значима степен би породило конфликт на квалификации със състави на агресията и военните престъпления в хипотеза например на масово изстребление на цивилни от чуждестранен въоръжен агресор. В останалите държави признакът в допълнение към наднационалния стандарт не е изрично назован, с което списъкът с признаци става неизчерпателен (Беларус, Естония, Испания, Франция, Финландия).

Подход на неизчерпателно изброяване на признаците съществено изменя обекта на престъплението и едва ли е оправдан от гледище на необходимостта от защита на по-голямо разнообразие от групи¹⁹. Групите, обусловени по признаците, намиращи се под общата защита срещу дискриминация, са правно и социално равноценни, но не всички имат съпоставимо значение за запазване неприкосновеността на естествената биологична струк-

¹⁹ В подкрепа на ограниченията виж **Nersessian**, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 60–71, както и **Shabas**, William A. The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010.

тура на човечеството, включително защото не всички могат да се възстановят след геноцидно въздействие. В това отношение социално-политическата и културната структура на човечеството са много по-слабо уязвими на окончателно и необратимо заличаване от структури, произтичащи от биологично обусловени признаци.

Включването на **политическите групи** като възможен предмет на геноцид обаче намира оправдание в голямата честота на случите, в които засегнатата група е подложена на преследване с политико-идеологически мотиви, идентифициращи я като политически противник. Хипотезата е твърде сходна с религиозните групи, които са под защита от геноцид. Признаците раса, етнос, националност и особено религия са тясно свързани с политическа групова идентичност. Ако засегнатата група е например етническо, национално или религиозно малцинство, борещо се за политическа независимост на основата на международно признатото си колективно право на политическо самоопределение, възниква усложнение в определянето на груповия признак и доказването на субективната страна.

От казаното следва, че законодателното решение дали признаците на защитената от геноцид група подлежат на допълване и с кои нови признаци, следва да е подчинено на критериите за естествена групова устойчивост (възстановимост) срещу геноцидно въздействие, както и на нормативно осигурена яснота на съдържанието на признака с оглед пълно обхващане на проявеното в действителността явление геноцид.

1.3. Форми на изпълнителното деяние

Наднационалният стандарт очертава пет групи действия, подредени по степен на вредносно въздействие върху засегнатата група. Всяка от тях е достатъчна за постигане на съставомерност от обективна страна, но формулировките им позволяват конкуренция на квалификации в гранични хипотези и едновременно приложение към една и съща фактическа обстановка, ако в нея са налице усложнения.

1.3.1. Убиването на членове на групата (чл. 6, б. „а“ РС) е най-безспорното типично проявление на геноцида и се изразява в дейност по целенасочено физическо изстребление на голямо множество членове на защитената група за кратко време (напр. клане или погром). Конкретният брой реално пострадали няма значение за съставомерността, а за индивидуализацията с оглед преценка на целените мащаби на изпълнителската дейност спрямо нейната обективна напредналост. Безпротиворечиво се приема, че в тази форма геноцидът се свежда от обективна страна до познатите на националните законодателства състави на умишлено убийство.

1.3.2. Причиняването на тежки телесни или душевни повреди (чл. 6, б. „б“ РС) на членове на групата обичайно се отнася както до нанасяне на

тежки телесни повреди по смисъла на националните законодателства, така и до хипотези на изтезания, изнасилване и други форми на сексуално насилие. Душевните повреди се отнасят до емоционални и психични страдания, които могат да са последица и само от физическите и сексуалните травми, ако такива са нанесени. Не е необходимо вредите да имат непременно постоянен или необратим характер, но трябва да бъдат от естество да допринесат за постигане на специалната цел на престъплението²⁰.

1.3.3. Умишленото налагане на групата на условия на живот, целящи нейното пълно или частично физическо унищожение (чл. 6, б. „с“ РС). Според Елементите на престъплението по РС условията на живот са обстоятелства, „необходими за физическото оцеляване“, вкл. храна, медицински услуги и жилище. Примери за геноцид при тази форма на изпълнителното деяние от практиката на трибунала за Руанда са системно прогонване от домовете, подлагане на глад и ограничения в храненето, както и ограничения в достъпа до лекарски услуги, а от практиката на трибунала за Югославия – излагане на условия, водещи до бавно измиране, като непосилно изтощителен труд, липса на подслон, облекло и условия за поддържане на хигиена. Принудително наложените условия на живот трябва да засягат биологичното оцеляване на групата, като водят до измиране на нейните представители или други форми на физическо разпадане, а не просто до промяна на поминък, културни навици и социални практики.

1.3.4. Налагането на мерки за предотвратяване на ражданията в групата (чл. 6, б. „d“ РС). В практиката на трибунала за Руанда хипотезата е свързана с разделяне на половете, причиняване на детеродна неспособност, принудителен контрол върху раждаемостта, принудителна стерилизация, забрана на браковете.

1.3.5. Насилственото предаване на деца от групата на друга група (чл. 6, б. „e“ РС) е хипотеза на насилствена асимилация чрез заличаване на родово-културния спомен у новите членове на групата от ранна възраст. Това уврежда колективната идентичност на групата, като препятства формирането на характерното за нея самосъзнание и чувство за принадлежност у лицата, които биха я продължили. При тази форма на изпълнителното деяние групата се разрушава поради отнемане на нейните бъдещи членове, без те или представители на предходните поколения да бъдат засягани по друг начин.

Това поражда дискусии дали хипотезата е същински геноцид или версия на културния, който според принципната позиция на международния законодател е изключен от обхвата на Конвенцията²¹. Спорът отново произтича от неправилно разпознаване на предмета на геноцида – това е групата, а не отделните нейни представители, конкретно пострадали от геноцидните дейст-

²⁰ Така Велчев, Борис. Международно наказателно право. Цит. съч., с. 165.

²¹ Подробно за обсъждането на проекторазпоредбите на Конвенцията вж. Shabas, William A. The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 124–142.

вия. В резултат на физическото отделяне на деца от нея тя се руши не само културно, но и биологично, тъй като изгубва способността си естествено да се възпроизвежда във вида, в който е възникнала, като нейните биологични признаци, предавани по родов път, се вливат в друга/други групи. Следователно, няма значение дали децата или други членове на групата се подлагат и на други вредни въздействия, като изброените в другите форми на изпълнителното деяние, водещи до поражения на техния живот, здраве, раждаемост и пр.

Усложненията в квалификацията поради възможно частично смесване на приложните полета на отделните форми на изпълнителното деяние могат добре да се демонстрират с разпространения пример с употребата на масови изнасилвания. Тя присъства като фактическо проявление на различни от формите на изпълнителното деяние. Универсално се приема, че изнасилването е същинска форма на изтезание. Ако изнасилванията са последвани от убийството на пострадалите като относително самостоятелно изпълнена форма на деянието, най-вероятната им съставомерност е по буква чл. 6, б. „b“ РС. По време на геноцида в Руанда обаче пострадалите са оставени живи, а изнасилването им е довело до мащабно заразяване на 250 000 жени със СПИН със съответните последици и за тяхното поколение²². С оглед присъствието на други особености на обстановката това налага обсъждане и на квалификациите по чл. 6, б. „c“ и „d“. Систематичното масово изнасилване може да получи квалификация като мярка за предотвратяване на ражданията в групата (чл. 6, б. „d“ РС), ако се практикува като начин за травмиране на пострадалите до степен да не желаят поколение или за насилственото им забременяване, особено ако произходът на детето се определя според бащинството.

1.4. Обстановка

За разлика от съставите на апартейда, другите престъпления против човечеството и военните престъпления по РС, наднационалният стандарт за геноцид формално не изисква изпълнителното деяние да се извършва по организиран или планиран начин или в изпълнение на официална държавна или местна политика.

Голям брой чуждестранни автори обаче, анализирайки общоприемани или правно признати за геноцид исторически събития, изтъкват задружния, координиран, колективен, системен и дори масов характер на изпълнението като фактически признак. Според тях той е присъщ на явлението, което изисква ангажиране на властнически механизми, обхваща всички сфери на групата, към която принадлежат извършителите, и е подчинено на колективно споделяна от тях идеология на отхвърляне на пострадалата група²³. Три от петте

²² **Waller**, James. *Becoming Evil*. Ibid.

²³ **Cox**, John. *To Kill a People: Genocide in the 20th Century*. – *New York: OUP*, 2021, 2nd edition, p. 17; **Gallagher**, A. *Genocide and its Threat to Contemporary International*

форми на изпълнителното деяние – налагане на условия на живот, целящи физическо унищожение на групата, на мерки за предотвратяване на ражданията и насилственото предаване на деца – трудно могат да се изпълнят еднолично. Така възниква въпросът дали наличието на политически и организационен контекст на геноцидните действия не е необходим елемент на изпълнителните деяния, подлежащ на установяване, чиято липса води до несъставомерност на стореното, въпреки че този елемент не е изрично назован.

Такова тълкуване е твърде стеснително и би ограничило съществено наднационалната защита. В международната практиката няма съмнение, че геноцидът може да се извърши еднолично от независим деец, който действа сам, като наличието на политически или организационен елемент може съществено да улесни доказването на субективната страна, без самият той да е съставомерен²⁴. Тази позиция следва да се подкрепи, тъй като **организационно-политическият контекст на геноцида не е обстоятелство, което присъства неизбежно и се проявява типично и еднозначно в изследваните хипотези на геноцид**. Напротив, то е разнообразно, динамично и променливо, разкрива богатство от причинни връзки с изпълнителския и мотивационния механизъм на извършеното и влияе различно на обществената опасност на конкретните прояви и извършители. Очевидна е разликата между случаите, в които деецът изпълнява заповеди в рамките на геноцидна държавна политика и в които самият той е автор или вдъхновител на такива политики и заповеди. Различни са и изпълнителските действия на различните етапи от осъществяване на геноцидни политики, които ескалират или се променят. Следователно, организационният компонент не подлежи на стандартизирано нормативизиране като съставомерно обстоятелство – за целта е необходимо проявлението му да е характерно и типично за явлението, на което е признак, и поради това да принадлежи към минимума от признаци, при които явлението се приема за осъществено²⁵. **Организационно-политическата обстановка подлежи на отчитане при индивидуализацията на отговорността, като може чувствително да увеличи нейната тежест, а не е условие за съставомерност.**

В някои национални законодателства обаче организационният елемент е отразен. Подходите са три според това към кой признак на състава този елемент е отнесен. Според най-масовия подход това е изпълнителното деяние, като организационният елемент е в основата на негова самостоятел-

Order. – *New York: Palgrave Macmillan*, 2013; Üngör, Uğur Ümit. Team America: Genocide Prevention? – *Genocide Studies and Prevention*, 6 (1)/2011, p. 32–38; Werle, G. Principles of International Criminal Law. Cambridge University Press, 2009, p. 256; Jones, Adam. Chapter 1: The Origins of Genocide – *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2006.

²⁴ ICTY, Case IT-95-10-T, *Prosecutor v. Jelisić* [1999] para. 100.

²⁵ Стойнов, Александър. Наказателно право. Обща част. 2. изд., София: Сиела, 2019, с. 191–192.

на форма, с което наднационалният стандарт е допълнен, а не свит. В тази група държави отговорност се носи както за извършване и изпълнение, така и за заповядване или организиране на извършването на някоя от петте групи дейности (чл. 171 НК на Босна и Херцеговина, чл. 403 НК на Македония, чл. 99 НК на Литва, чл. 100 НК на Словения). В рамките на този подход само албанският закон изглежда ограничава наднационалния стандарт. Той формулира изпълнителното деяние като „изпълнение на предварителен план, целящ унищожаването на национална, етническа, расова или религиозна група изцяло или отчасти и насочен срещу нейни членове, който съдържа поне едно“ от петте групи действия (чл. 173 НК на Албания). Извършването на действия от която и да е група, което не е обхванато от такъв план, не е геноцид, тъй като изпълнителното деяние не се отнася тясно до него, а до изпълнението на плана.

Според друг, сходен с албанския подход организационният елемент е вграден в обстановката като признак на обективната страна – според чл. 76 от НК на Турция геноцидните действия са съставомерни, ако се изпълняват „в рамките на план срещу групата“. Самият деец отговаря за извършването им, а не за изпълнението на плана, който следователно може да съществува независимо от волята и поведението му, но е налице обективна връзка между деянието и плана, за чието изпълнение деянието допринася.

Най-нетипично е решението на чл. 127 НК на Беларус, според което организационният елемент е отнесен към специалната цел за „планово“ унищожаване на засегнатата група. Стандартът е стеснен спрямо наднационалния, който приема за съставомерна и инцидентна цел за унищожаване.

1.5. Субект

Субект на геноцид може да бъде всяко наказателноотговорно лице, но тази широка правна рамка предполага множество фактически усложнения.

Историческите реалности на геноцида потвърждават, че преките извършители идват от всички части на групата-извършител, а не само от средите на нейните военни или администрация, натоварени с изпълнението на геноцидните мерки. Множество изследвания показват масовото включване на обикновени граждани, вкл. лица без военен опит, които са отгледани в ценностите на демокрацията и равенството, не са засегнати от индоктринация с геноцидна идеология и са професионално ангажирани в неотносими към война и конфликти дейности (обслужваща сфера, развлекателна индустрия)²⁶. В същото

²⁶ Около 500 000 са преките изпълнители на Холокоста, а около 20–25 000 са босненските сърби, участвали в политиките на преследване на мюсюлманското население в Югославия. По време геноцида в Руанда за 100-те му дни малочислени банди от общо поне 250–270 000 млади мъже хуту избиват 800 000 от общо около 1 млн. тутси във варварски кланета – такава смъртност не е достигана в никой 100-дневен период на Холокоста. Повече в **Waller, James. Becoming Evil. Ibid;** Вж. класическото изследване на

време различната социална и политическа позиция на дееца определя участието му с разнороден принос в различни по вид форми на изпълнителното деяние. Това вътрешно разнообразие на видовете извършители зависи както от социалната им позиция и роля (социално-икономически статус, произход, образование, професия, длъжност и др.), така и от индивидуалните им мотиви за изпълнение на геноцидните действия. Подбудите произтичат не само от разнообразни и динамични индивидуални фактори, но и от особеностите на различните ситуации, в които отделните действия се извършват.

Тези фактически различия в субекта обаче не подлежат на устойчиво стандартизиране и основателно не са нормативно отразени в наднационалния стандарт, който ги отнася към индивидуализиращите отговорността обстоятелства.

1.6. Субективна страна и специална цел

Геноцидът е престъпление на пряк умисъл, подчинен на специалната цел защитената група да бъде унищожена изцяло или отчасти. Тъй като предмет на престъплението е групата, не е необходимо установяване на пряк геноциден умисъл и специална геноцидна цел по отношение на всеки конкретен пострадал²⁷. Трудностите в практиката са свързани с осмислянето на целта по принцип и установяването ѝ при различни типични фактически хипотези.

Унищожението се тълкува като насоченост групата да престане да съществува във физически (биологичен) смисъл²⁸, а не просто да промени или заличи своя културна, социална, икономическа или политическа идентичност.

Формулата „**цел групата да бъде унищожена отчасти**“²⁹ указва, че геноцидът е съставомерен и когато с оглед конкретната група или конкретната ситуация не е възможно или реалистично деецът да търси пълно унищожение на групата. Така например, антиеврейската политика на Третия райх цели премахване на еврейската общност от Европа, а не изобщо от света, а политиката в Руанда – премахване на племето тутси в тази държава²⁹. Възниква обаче въпросът за минималната граница, под която субективните представи не съответстват на геноцидната цел, тъй като дори и изпълнен в цялост, замисълът на дееца не е годен да засегне групата като такава.

Browning, Christopher R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York, HarperCollins, 1992; **Dutton**, Donald G., Ehor. **Boyanowsky**, Michael **Bond**. Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. – *Aggression and Violent Behavior*, 10/2005, p. 437–473.

²⁷ Така в Експертен доклад на СС на ООН от 1994 г. – Security Council Expert Report, UN Doc A/1994/674.

²⁸ **ICTY**, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

²⁹ Ibid.

В този контекст се обсъжда стандартът „значителност“ на частта от групата, която деецът цели да унищожи³⁰. Предлагат се както количествени, така и качествени критерии, сред които „сравнително съществен брой членове на групата, относим към общия ѝ размер, или значима част от групата, като например нейните водачи“³¹, нейния елит или единия от половете в нея³². Количественият критерий се отнася най-общо до броя целени пострадали 1) като част от общата численост на групата на определена територия или 2) като абсолютна стойност, когато групата е твърде голяма и пряко пострадалите са незначителна част от нея, но сами по себе си са многобройни³³. Качественият критерий се отнася до значението, което подгрупата на пострадалите има за съществуването (оцеляването) на целената група.

По случая с клането в Сребреница от 1995 г. например, при което в съответствие с изричния замисъл на извършителите е отделено, изтезавано и избито пълнолетното мъжко население от местната мюсюлманска общност (около 8000 души), съдът приема целта за унищожаване на групата „отчасти“ за съставомерна с оглед не просто броя и пола на пострадалите, а специфичното значение, което отнемането им от групата има за нейното възпроизвеждане. Съдът отчита, че с оглед груповите патриархални норми вдовиците от нея не биха могли да се омъжат повторно, вкл. поради липса на мъжки представители на самата група, а в поколенията на подрастващите млади момичета липсват момчета. Оттук съдът прави заключението, че мъжете са значима част от групата на босненските мюсюлмани като цяло, тъй като физическото

³⁰ Ibid, par. 8: Когато деецът е обвинен, че цели да унищожи групата отчасти, „тази част трябва да е съществена част от групата“. В същото време целта „винаги ще бъде ограничена от възможностите, с които деецът разполага. И макар този фактор сам по себе си да не може да укаже дали целената група е съществена, той може – в съчетание с други фактори – да подкрепи анализа с данни“. Вж. ICTY, Case IT-95-18-R61, IT-95-5-R61, *Prosecutor v. Karadžić et al*, Протокол от съдебно заседание, 27.06.1996 г., с. 15; Case IT-95-10-I, *Prosecutor v. Jelisić et al.*, Indictment [1995] and Judgment [1999]; Case IT-95-8-T, *Prosecutor v. Sikirica et al*, Judgment on Defense Motions to Acquit [2001].

³¹ Whitaker, Benjamin. Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6; ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001].

³² Bassiouni, Ch. Final Report of the Commission of Experts Established Pursuant to Security Council Resolution 780: Investigating Violations of International Humanitarian Law in the Former Yugoslavia' (1994) 5 Criminal LF 279, UN Doc. S/1994/674, цит. по Shabas, William A. The Law and Genocide. // The Oxford Handbook of Genocide Studies, 2010, p. 138, и по Nersessian, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 45.

³³ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004]; Case IT-95-8, *Prosecutor v. Sikirica et al. (TC)* [2001] (атакуваната в Приедор група от 1000–1400 мюсюлмани представлява 2–2,8% от босненските мюсюлмани в района, което не удовлетворява изискването да е „относително значителна“ част); ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana* (TC) [1999].

им изстребление нанася тежки поражения върху възпроизводствените ресурси на групата, потенциално достигащи до нейното изчезване³⁴. „Значителна“, следователно е част, чието отнемане може да има отражение върху групата като цяло или върху групата, заемаща дадена територия.

Въпреки това, **стандартът за значителност не е нормативен**. Достигането му би могло да улесни доказването на съставомерността, но липсата му не би могла самостоятелно да обоснове отсъствие на специалната цел за унищожаване. Тя би могла да бъде изведена и от други обстоятелства.

Според практиката на трибуналите за Югославия и Руанда при недостиг на преки доказателства за целта на дееца, изразени в негови лични изявления, тя може да бъде извлечена от общия контекст на деянията, други систематични действия на дееца срещу засегнатата група, мащаба и средствата на извършеното, методичността, продължителността, повтаряемостта на изпълнението, стратегии за укриване на следите, липса на друг критерий за подбор на пострадалите освен признака, по който са обединени в засегнатата група, отсъствие на аналогични нападения срещу лица извън групата, географския обхват на изпълнението, съзнателното отношение към вредоносното въздействие на деянието върху групата, длъжността и приноса на дееца в извършеното³⁵. Простото съзнание, че с извършването деецът допринася за постигане на геноцидната цел на трети лица (лидери, командири и др.), не е достатъчно за установяване на целта и по отношение на дееца, която следва да се докаже изрично и отделно³⁶. Възможните лични фактически мотиви и несъставомерни цели на дееца нямат значение за съставомерността³⁷.

Въпреки усилието елементите на прекия умисъл, свързани с осъзнаването на обективния състав на извършеното, предвиждането на последиците и прякото им целене, да се разграничат от признаците на специалната цел като отделен съставомерен признак, **в практиката двата елемента на субективната страна се смесват**.

Така например инициативата за предоставяне на военните части, намиращи се под командването на дееца, за да бъдат екзекутирани затворници от засегнатата група, е окончателно квалифицирана като акцесорно съучастие в геноцид поради недоказаност на специалната цел, макар според особеното

³⁴ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić* [2004]; ICRT, Case ICRT-95-1A-T, *Prosecutor v. Bagilishema* [2001].

³⁵ **International Commission of Jurists**. Questions and Answers on the Crime of Genocide (summary report) Legal Briefing Note, ICJ Global Redress and Accountability Initiative. Switzerland, August 2018.

³⁶ ICTR, Case ICTR-96-4-A, *Prosecutor v. Akayesu* [1998]; ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić* (AC) [2001]. На обратното мнение Greenawalt. Re-Thinking Genocidal Intent: The Case for a Knowledge-Based Interpretation. Columbia LR, 2259, 99/1999, p. 2288–92.

³⁷ ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić* (AC) [2001].

мнение на член на съдийския състав съзнанието, че деянието допринася за постигането ѝ е достатъчно, за да се приеме, че тя се споделя и от дееца³⁸.

По случая е допуснато смесване на представите на дееца, свързани с предвиждане на престъпните последици на деянието, и представите, относими към специалната цел като търсен бъдещ резултат, към който деянието е целенасочено отвъд преките съставомерни последици. **Съзнаването на целта на другото не е елемент от съдържанието нито на умисъла, нито на специалната цел на дееца**, а факт, който може да улесни доказването на осъзнаването на обществената опасност на стореното като част от умисъла. В този смисъл е вярно, че осъзнаването на чуждата цел, за чието постигане деянието съдейства, не я доказва като цел и на дееца. За целта е необходимо да се установи, че с изпращането на военните части деецът не просто търси да осигури умъртвяването на членове на групата, чиято смърт е прекият резултат на деянието, нито че с такова деяние улеснява (допринася за) чужд геноциден замисъл, а че лично преследва унищожаването на групата и деянието е стъпка за изпълнение на тези лични стремежи. В конкретния случай това може да налага ангажиране на доказателствени факти от обстановката на деянието и стратегиите на дееца за подбор на пострадалите, ако целта не може да бъде извлечена само и единствено от признаците на самото деяние. Според практиката самата цел не се предполага, но дискриминационният мотив при избора на пострадали, когато деянието се извършва в среда на масово насилие срещу групата, се предполага³⁹ и това може съществено да улесни доказването на целта.

Геноцидните мотиви и тяхното израстване у различни категории извършители е твърде сложен мултидисциплинарен фактически въпрос, чието смесване с юридическите признаци на специалната геноцидна цел поражда редица спорове в практиката и чуждестранната литература въпреки всеобщо споделяното принципно убеждение, че мотивът няма значение за съставомерността. Разграничението между мотиви и специалната цел и установяването на степента, в която двата субективни признака са свързани по относим към квалификацията начин⁴⁰, налага изясняването накратко на някои особености на геноцидната мотивация и социалните фактори, които я насърчават.

Процесът в Нюрнберг и последвалите го процеси срещу извършители на международни престъпления след Втората световна война съдържат обилни доказателства за тежките психични и емоционални травми и поведенчески

³⁸ ICTY, Case IT-98-33-A, *Prosecutor v. Krstić (AC)* [2004]. Вж. и анализа на Nersessian, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010, p. 37–38.

³⁹ ICTY, Case IT-95-10-T, *Prosecutor v. Jelisić* [1999], para 73, 178: Субект, който съзнателно действа в среда на широко разпространено и систематично насилие, извършвано срещу само една конкретна група, не може обосновано да отрече, че е избрал жертвите си дискриминационно“.

⁴⁰ Мотивът може да служи като доказателство за целта – ICTR, Case ICTR-95-1-T, *Prosecutor v. Clément Kayishema and Obed Ruzindana* (TC) [1999].

разстройства, опустошаващи изпълняващите заповеди преки извършители на масовите убийства в началото на геноцидните политики на Третия райх, както и за постепенното обезчувствяване и привикване на същия вид хора към систематичното изстребление на цивилни и дори появата на чувство за удовлетворение и удовлетвена мотивация у значимо малцинство от тях⁴¹. Психологическите изследвания упорито акцентират на изненадващата готовност на големи и разнородни множества обикновени хора да се включат активно в кланета, която нараства с хода на геноцида⁴². Този ясно изразен процес на приспособяване, интегриране и идентифициране с геноцидната идеология и практика, събуждащ мрачни размисли за същността на човека в ерата на научния и културен възход след Просвещението, е подробно изследван в социалните науки. Те го свързват с могъщи универсални социалнопсихологически явления като дефрагментация (*compartmentalization*), диссоциация, конформизъм, групова лоялност, междугрупово противопоставяне при преживяване на заплахи за сигурността и други базови потребности и др.⁴³, както и със си-

⁴¹ **Browning**, Christopher R. *Ordinary Men*. Ibid: Пораженията, които изпълнението на заповеди за масови екзекуции на беззащитни невоюващи граждани нанася на военния морал, са сред аргументите, споделяни от самия Химлер, за изграждане на институционализиран и технологизиран процес на безкръвно умишляване в системата на „лагерите на смъртта“, при който индивидуалната лична отговорност и психологическа тежест се разпределя между мнозина извършители, изпълняващи отделни задачи (дефрагментация), повечето от които не непосредствено свързани с причиняването на самата смърт на конкретните пострадали – на последните етапи от процеса са въвличани лица извън военните и лагерната администрация (лагерници и др.). Въпреки това, този етап на Холокоста е късен и засяга относително малък дял пострадали. Холокостът започва с преки масови кланета и те са основният метод за избиване на групата; **Arendt**, Hannah. *Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil*. Penguin Classics, 2006 относно ролята на мотивацията за спазване на официалните нормативни режими и властнически актове в контекста на груповата лоялност; **Льобон**, Густав. *Психология на тълпите*. Жарава, 2002 относно значението на анонимността, копирането на поведението в групата и груповата принадлежност в механизма на възникване на колективна отговорност и заличаване на индивидуалната; **Janis**, Irving. *Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign Policy Decisions and Fiascoes*. 2nd ed., Wadsworth 1982 относно явлението „групово мислене“ („*groupthink*“) – „начин на мислене, който хората възприемат, когато са дълбоко въвличени в сплотена група, в която стремежът на членовете към единодушие преодолява мотивацията им реалистично да преценяват алтернативно поведение“ – и свързаното с него явление конформизъм (склонност на човека да следва групата, за да не бъде отхвърлен от нея); **Stanley**, Jason. *How Fascism Works: The Politics of Us and Them*. Random House, New York, 2018 относно значението на пропагандата като метод, който „използва езика на идеалите на добродетелта, за да обедини хората за постигане на спорни цели“.

⁴² **Roth**, Paul. *Social Psychology and Genocide*. Oxford Handbook of Genocide Studies (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010.

⁴³ **Dutton**, D., **E. Boyanowsky**, **M. Bond**. *Extreme mass homicide*. Ibid.

туационни поведенчески реакции на адаптация към мощен, траен и мащабен натиск на средата⁴⁴.

Когато тези фактори се съчетаят със заповед на властнически авторитет, мотивацията за подчинение нараства, тъй като се свързва с убеждение за принос към някаква по-висша колективна цел или полза и направените компромиси в нейно име се рационализират (оправдават логически) като правилни или най-малкото като зависещи от чужди решения и относими към нечия чужда отговорност. **Натискът за конформистко подчиняване на властническа воля е особено силен в условия на политическа диктатура, на идеологически монопол, както и на война.** И трите явления са характерни още с междугрупово противопоставяне, само по себе си усилващо мотивацията за сплотяване в собствената група поради значително по-големите потенциални рискове и загуби при евентуално групово отхвърляне. Процесите на сплотяване в такива условия са характерни с мощно потискане на субективните мотиви, индивидуалната критичност и личната отговорност, водещо до заличаване на идейния и поведенчески плурализъм в групата и до поява на споделена враждебност към други групи. Това поставя на размисъл предположението, че екстремното противопоставяне, характерно за воюващите еднопартийни или еднолични диктатури, закономерно поражда или най-малкото насърчава изявата на расистки и ксенофобски настроения.

В допълнение е обоснована тезата, че **геноцидът е явление на провалената или отсъстващата държава, което е възможно само при срыв на държавните структури и поява на управленска и нормативна анархия**, какъвто е случаят в завладените от Третия райх територии⁴⁵. Масовите екзекуции, свързвани с Холокоста, са концентрирани в тях, тъй като рязката дерегулация на обществените отношения в резултат на агресивното разрушаване на съответната покорена държава и неустановяването на нова държавна регулация – тези територии не стават част от юрисдикцията на Германия – пряко изменя масовото поведение на хората по начин, водещ до противопоставяне между бившата доминантна група и бившите малцинства. Това наблюдение предлага възможно обяснение на причинни връзки между геноцида и агресивната война, поради които тези международни престъпления често се проявяват в съвкупност, но тези въпроси са извън предмета на настоящия анализ.

Описаните социалнопсихологически, социо-биологични и социо-икономически фактори участват в разнообразни обяснителни схеми за масовостта на геноцидната политика в обхванатите от нея общества и валидизират тезата,

⁴⁴ **Ross**, Lee, Richard E. **Nisbett**. The Person and the Situation. Boston: McGraw Hill, 1991; **Zimbardo**, Philip. The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil. New York: Random House, 2008.

⁴⁵ **Snyder**, Timothy. Black Earth. The Holocaust as History and Warning. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016.

че геноцидното явление създава благоприятна среда или благоприятно оправдание за геноцидното поведение на отделните извършители. **Обстановката** има голямо значение за появата и разгръщането на геноцида, както и за неговото стихване⁴⁶. **Тяхното индивидуално поведение обаче се подчинява на индивидуални фактори**, които социалните могат само да актуализират или обострят, засилвайки мотиви, които при други условия не биха довели до геноцидно поведение⁴⁷. Изследванията показват голямо разнообразие на индивидуални мотиви у преките извършители, вкл. стремеж към облагодетелстване за сметка на пострадалите (користна цел), отмъщение, защита на собствената група, идеологически, политически и военни цели, подчинение на заповед, страх от наказание при неподчинение⁴⁸ и др. Те са съвместими с геноцидната цел, а не я изключват.

Оттук следва и още един важен извод, относим към индивидуалната проява на геноциден мотив у конкретен субект. Макар геноцидните мотиви по принцип да са закономерен резултат от естествения ход на радикализация на дискриминационния мотив, когато той не е овладяван своевременно и ефективно от приложимите превантивни (вкл. образователни) и санкционни системи на обществото в процеса на социализация на индивида⁴⁹, изследванията показват, че въввлечен в геноцидни действия може да се окаже човек, който не е дискриминатор по природа и както в миналото, така и след края на геноцида спонтанно изповядва ценностите на равенството или е просто безразличен към расови и пр. различия. Това наблюдение показва, че макар етиката на

⁴⁶ За разлика от други видове престъпност, геноцидното поведение изчезва и извършителят спонтанно се връща към предходния си начин на живот, вкл. дори към междугрупова толерантност, след изчезване на благоприятните криминогенни условия на средата. – **Roth**, Paul. *Social Psychology and Genocide*. Oxford Handbook of Genocide Studies (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010, p. 5;

⁴⁷ „Войната оправдава такова крайно насилие, че може да накара онеправдани или опортюнистично настроени граждани да се почувстват овластени да нападнат съседите си“ (**Power**, S. A problem from hell, America and the Age of Genocide. New York 7 Harper Collins Perennial. Redl, F. (1942). Group emotion and leadership. *Psychiatry*, 2002, p. 573–582). Виж още **Thomas Blass**. *Psychological Perspectives on the Perpetrators of the Holocaust: The Role of Situational Pressures, Personal Dispositions, and Their Interactions*. – *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 7, Issue 1, 1993, p. 30–50.

⁴⁸ Въпреки всички изследвания на Третия райх и усилията на защитата по време на Нюрнбергския процес и последвалите го, не са намерени никакви данни за случай, в който някой да е бил наказан за неизпълнение на заповед за избиване на евреи. Напротив, по стандартен протокол на всички преки изпълнители военното командване е давало възможност да изберат дали да участват в акциите, вкл. екзекуциите, или не. Подробно в **Browning**, Christopher R. *Ordinary Men*. Ibid.

⁴⁹ Подробно за феноменологията на дискриминационния мотив у **Пушкарлова**, Ива. Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив. – *Съвременна право*, 2011, № 5.

неравенството, сегрегацията и социалното изключване логично да води към геноцид, не по-малко съществено е социалното и нормативно разрешение за удовлетворяване на потребности, дори и с различна мотивационна основа (корист например), чрез посегателство върху представители на групите, предмет на геноцид.

2. Разграничение на геноцида от етническото прочистване

В научната литература и практиката на международните трибунали етническото прочистване се определя като **насилствено извеждане на етническа или свързана с нея група от определена територия**⁵⁰. За него липсва официално нормативно определение и изрична самостоятелна криминализация в наднационален нормативен източник. Привидно близкото до него явление „депортиране или насилствено преместване на население“ от територията, на която пострадалите законно пребивават, като форма на изпълнителното деяние на престъпление против човечеството по чл. 7, ал. 2d РС има за предмет необособени в група цивилни граждани независимо от етноса им и се отнася до тяхното експулсиране или подлагане на насилствени въздействия от естество да ги прогонят без насоченост да бъдат унищожавани като група. Изглежда, липсва единно мнение и в каква степен целенасоченото провеждане на политика на етническо разместване е непременно вредно и обществено-опасно⁵¹. Исторически такива инициативи са били част от държавни стратегии за стабилизиране на контрола върху гранични зони и успокояване на местни етнически конфликти.

Такива действия започват да се асоциират с крайни форми на дискриминационно етническо насилие през 90-те години на XX век по време на югославските войни, когато сръбското правителство провежда политика на насилствено депортиране и нападения срещу босненските мюсюлмани с цел да ги прогони от местоживеенето им в зони, за които се претендира сръбска принадлежност. Експертната комисия, която през 1993–1994 г. изпълнява проучвателен мандат на СС на ООН, описва етническото прочистване като противоречаща на международното право целенасочена политика, провеждана от една етническа или религиозна група, по осигуряване на етнически хомогенно население на определена територия чрез основани на насилие и терор

⁵⁰ **Lieberman**, Benjamin. 'Ethnic Cleansing' versus Genocide? – In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 43–60; **Bell-Fialkoff**, Andrew. *Ethnic Cleansing*. New York: St. Martin's Griffin, 1996; **Carmichael**, Cathie. *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition*. London: Routledge, 2002; **Mann**, Michael. *Dark Side of Democracy*; and Benjamin Lieberman, *Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*. Chicago: Ivan R. Dee, 2006.

⁵¹ **Naimark**, Norman. *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.

начини – включително убийства, изтезания, незаконно задържане, екзекуции без съдебна санкция, изнасилване и други посегателства, депортиране и военна сила срещу цивилни лица – за мотивиране на представителите на друга етническа или религиозна група да я напуснат.

Конкуренцията с геноцида се поставя на обсъждане, когато етническото прочистване на дадена територия оказва разрушително действие върху засегнатата етническа група. Двете явления са съвместими, доколкото етническото прочистване може да бъде обективен елемент от геноцидни действия, ако се подчинява на и е обективно годно да постигне намерение за пълно или частично унищожаване на групата при или в резултат на депортирането или експулсирането. Така например в практиката на трибунала за Югославия масовото изстребление в Сребреница е едновременно геноцид и етническо прочистване поради основанията, изложени по-горе⁵². Според Международния съд на ООН етническото прочистване, което той разбира широко като „депортиране или преместване на членове на група, включително в резултат на употреба на сила“, обаче не е непременно и винаги равностойно на унищожаване на групата, тъй като последното не е неизбежна последица от такова преместване⁵³.

Оттук, съгласно наднационалния стандарт етническото прочистване може да бъде сред фактическите проявления на геноцида в някоя от формите на изпълнителното деяние, ако са изпълнени и останалите изисквания за съставомерност, но само по себе си е относително отделно явление. В някои държави, сред които преобладават такива с исторически опит с етническо прочистване, граничещо със или признато за геноцид (Армения, Черна гора, Македония, Русия, Киргистан), **националният стандарт е разширен и го включва изрично като една от формите на изпълнителното деяние, формулирана като „насилствено разселване“**.

3. Разграничение на геноцида от престъпленията против човечеството (чл. 7 РС) и международните военни престъпления (чл. 8 РС)

Геноцидът, престъпленията против човечеството и международните военни престъпления имат общ нормативен и концептуален произход в политиките на Третия райх и реакцията на международната общност срещу тях.

Геноцидът възниква като престъпление срещу човечеството и все още се третира като такова в практиката⁵⁴, както и в редица национални законодателства (България например), макар РС да му отдава донякъде самостоятелен

⁵² ICTY, Case IT-98-33, *Prosecutor v. Krstić* [2004].

⁵³ **International Court of Justice**, *Case Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro*, Judgment, 26 February 2007, para. 190.

⁵⁴ ICTY, Case IT-95-10-A, *Prosecutor v. Jelisić (AC)* [2001].

характер. Въпросът за **разграничението му от престъпленията против човечеството** възниква основно когато извършеното е относимо едновременно към форми на изпълнителното деяние и от двата състава по чл. 6 и чл. 7 РС – като например умишлено убийство, изстребление, изтезание, причиняване на тежки телесни повреди или тежко душевно страдание, насилствено забременяване с цел засягане на етническия състав или насилствена стерилизация на лица с обща етническа, религиозна, национална или расова принадлежност, както и преследване на групи, обособени по някой от тези признаци – и е от естество да доведе до унищожаване на групата, към която пострадалите принадлежат, като освен това е част от широко или систематично нападение над гражданско население.

Принципното положение е, че конкуренцията между състави се разрешава в полза на този, който съдържа повече признаци и следователно е в състояние по-пълноценно и подробно да обхване фактическата обстановка. Когато признаците на обстановката частично се обхващат от два състава с различни обекти на защита, чиито елементи са съвместими (не се изключват) и между двата липсва пълно поглъщане, възниква **идеална съвкупност**. Тъкмо такова е отношението между съставите на геноцида и на престъпленията против човечеството. Макар някои от формите на изпълнителните им деяния съдържателно да се припокриват – целенасочено масово изнасилване например би могло да удовлетвори изискванията и на геноцида, и на престъпление против човечеството – **съставите не се поглъщат и не са алтернативни.**

Двата вида престъпления защитават различни **обекти**. Престъпленията против човечеството са насочени срещу основни права на човека, необходими за съжителството между хората, присъщо на човечеството. Тези посегателства увреждат социалните и нормативни структури на човечеството, осигуряващи правосубектността на физическите лица, т.е. съществуването на хората като защитени от правото носители на права, гарантиращи им минималните качества, разграничаващи човека от другите животински видове. Общото между всички форми на поведение, обхванато от съставите на престъпленията против човечеството, е поведение към пострадалите не като към хора, а като към вещи в смисъл на безправни и несубектни обекти на въздействие. За разлика от геноцида, акцентът е върху базисната общочовешка идентичност, а не върху биологичната структура на човечеството.

Оттук възниква разлика в **предметите**. Престъпленията против човечеството въздействат върху (множества) отделни пострадали от гражданското население в качеството им на титуляри на права, докато геноцидът има за предмет групи, които може и да не обхващат само цивилно население и да не са свързани с (колективно) упражняване на основни права.

От обективна страна престъплението против човечеството изисква **организационен контекст**, описан като широко или систематично нападение, из-

разено в поведение, насочено към многократно извършване на изпълнителни деяния над гражданското население в изпълнение или за продължаване на държавна или организационна политика за такова нападение (чл. 7, ал. 2а РС). Нападението може да включва насоченост към унищожаване на защитени от чл. 6 групи, следователно признакът е съвместим с целите и обективната страна на геноцида.

Макар и двата вида престъпления да се изпълняват на пряк умисъл, **целта** за пълно или частично унищожение на защитена група е характерна само за геноцида. Тя е основен разграничителен критерий с престъпления против човечеството, които имат за предмет представители на расова, национална, етническа или религиозна група или изпълнителното деяние е преследване на група или общност, обособена от такава принадлежност. Престъплението против човечеството не е от естество и не е субективно насочено към унищожаване на групата, към която принадлежат пострадалите, а е ръководено от обичайните мотиви на дискриминационните посегателства.

Съотношението на геноцида и международните военни престъпления е аналогично.

Престъпленията по чл. 8 РС са насочени срещу права на хората в качеството им на цивилни или на специфични групи военни, вкл. граждани на трети неутрални страни, медицински персонал, духовни лица, военнопленници, болни и ранени военни, корабокрушенци и пр., по време на военен конфликт. Спазването на тези права е част от законното водене на война съгласно международното хуманитарно право, основен източник на което в обсъжданата материя са Женевските конвенции. Обобщено, законната война се води между военни лица и засяга само военни обекти, при това доколкото засягането им не застрашава или уврежда гражданското население по начин, който е непропорционален на преследваните преки и легитимни военни цели. Изпълнителните деяния на военните престъпления се отнасят до тежки варианти на разнообразни нарушения на установените в този смисъл закони и обичаи.

Обща черта на пострадалите – които са предмет на престъпленията като отделни лица, а не като групи – е, че към момента на посегателството те принадлежат към страната на противника или към неутрална страна и не участват активно като воюващи във военните действия (чл. 8, т. 2с и Елементите на престъплението, РС). Поради това възможностите им да се бранят или да избягват опасностите на прякото воюване са неравностойно по-слаби и това ги прави значително по-уязвими от воюващите. Въоръжени действия срещу тях обаче са не само високо ефективни, но и оказват мощно морално и емоционално влияние върху противника, което може съществено да намали боеспособността му и да улесни постигането на основните военни и военно-политически цели на страната, в полза на която действа деецът. Това е причината гражданското население да е все по-често, а не все по-рядко предмет на въ-

оръжени операции, като само за последния век делът на цивилните жертви на войните спрямо този на военните нараства от 10% на 90%, като най-застрашени са жените и децата⁵⁵, а във всеки трети военен конфликт поне една от воюващите държави пряко атакува гражданското население⁵⁶.

Във всички исторически епохи такива актове са срещали нравствен и политически упрек като недостойни, безчестни и опорочаващи – дори обезсилващи – евентуалната военна победа, поради което забраната за тях е утвърдена и като международен обичай. Обектът на международните военни престъпления следователно са отношенията, осигуряващи неприкосновеността на защитените невоюващи лица срещу умишлени и тежки нарушения на техни основни права като основна част от законите и обичаите за водене на война.

Поради горното и за разлика от геноцида, съставите на международните военни престъпления включват обстановка на **военен конфликт**. Съдебната практика, развита главно в актовете на МНТЮ, изискват изпълнителното деяние да има значима връзка с такъв конфликт, проявена най-често във функционална подчиненост на деянието на целите на конфликта или на военната операция, която е част от него. Връзка съществува, ако конфликтът е създал условията за извършване на деянието или за вземането на решението за него, както и когато е източник на мотивите или на целите на дееца или обуславя начина на изпълнение, или съдейства за удължаване на деянието, или служи за прикриването му, като няма значение дали деецът е военен или цивилен⁵⁷.

От казаното следва, че международните военни престъпления и геноцидът са съвместими и могат да се изпълнят в идеална съвкупност, ако с поведението си, което съдържа признаците на форма на изпълнително деяние по чл. 6 и чл. 8 РС и се извършва по време на военен конфликт, деецът едновременно грубо нарушава хуманитарната закрила над невоюващи лица и цели пълното или частично унищожение на защитена от чл. 6 РС група. В тези случаи пострадалите едновременно принадлежат към такава група и се ползват от закрилата на Женевските конвенции, а геноцидните действия срещу тях имат връзка с военния конфликт.

В заключение, въпреки обилната научна литература и натрупана съдебна практика върху престъплението геноцид, неговото осмисляне продължава.

⁵⁵ **Waller**, James. *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing*. 1st Edition. Oxford University Press, 2002.

⁵⁶ **Downes**, Alexander, **Cochran**, Kathryn McNabb. *Targeting Civilians to Win? Assessing the Military Effectiveness of Civilian Victimization in Interstate War*. – In: **Chenoweth**, Erica, and **Adria Lawrence** (eds). *Rethinking Violence: States and Non-State Actors in Conflict*. Cambridge, MA, 2010, p. 23–56.

⁵⁷ ICTY, Case IT-96-23-T & IT-96-23/1-T, *Prosecutor v. Dragoljub Kunarac, Radomir Kovac and Zoran Vukovic* [2001].

Криминализираното явление е сравнително ново, макар бързата му поява и разпространение в различни части на света през XX век да създават привидно достатъчно социален и юридически опит за размисъл. Изглежда, то е генетично свързано не просто с управленски идеологии, основани на междугрупово противопоставяне, каквито не са историческа новост, а с елемента на дехуманизация, който изключва групи хора не просто от даденото общество, а от цялото човечество. Той не е познат в този вид на предходни исторически епохи. Заради него геноцидът надхвърля исторически познатото масово изстребление на хора с общи расови, етнически, национални или религиозни особености и достига до етиката на изличаването им до степен да напуснат историческата памет на света. Елементът на обезчовечаване нанася нов тип поражения на груповата памет на общностите на извършителите и на жертвите и на колективната идентичност на последващите поколения от техните групи. Геноцидът следователно представлява ново явление от областта на саморазрушителните и поради това трудни за разбиране социални проявления на човека, но нито неговата безразсъдност, нито неговата тежка болезненост са основания за надежда, че той ще е исторически бързопреходен.

ЛИТЕРАТУРА

- Велчев**, Борис. Международно наказателно право. София: Сиела, 2015.
- Льобон**, Густав. Психология на тълпите. Жарава, 2002.
- Пушкарлова**, Ива. Дискриминационните мотиви при извършване на престъпления. Разграничение от хулиганските подбуди и личния мотив. – *Съвременна право*, 2011, № 5.
- Стойнов**, Александър. Наказателно право. Обща част. 2. изд., София: Сиела, 2019.
- Arendt**, Hannah. Eichmann in Jerusalem: A Report on the Banality of Evil. Penguin Classics, 2006.
- Baker**, Sinéad. Putin denies planning to revive the Russian empire after declaring that Ukraine is not a real country and sending troops there. – *Insider*, 22.Feb.2022.
- Bell-Fialkoff**, Andrew. Ethnic Cleansing. New York: St. Martin's Griffin, 1996.
- Browning**, Christopher R. Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland, New York, HarperCollins, 1992.
- Carmichael**, Cathie. Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition. London: Routledge, 2002.
- Cox**, John. To Kill a People: Genocide in the 20th Century. – *New York: OUP*, 2021, 2nd edition.
- Downes**, Alexander, **Cochran**, Kathryn McNabb. Targeting Civilians to Win? Assessing the Military Effectiveness of Civilian Victimization in Interstate War. – In: **Chenoweth**, Erica, and **Adria Lawrence** (eds). Rethinking Violence: States and Non-State Actors in Conflict. Cambridge, MA, 2010.

- Dutton**, Donald G., Ehor. **Boyanowsky**, Michael **Bond**. Extreme mass homicide: From military massacre to genocide. – *Aggression and Violent Behavior*, 10/2005.
- Gallagher**, A. Genocide and its Threat to Contemporary International Order. – *New York: Palgrave Macmillan*, 2013.
- International Commission of Jurists**. Questions and Answers on the Crime of Genocide (summary report) Legal Briefing Note, ICJ Global Redress and Accountability Initiative. Switzerland, August 2018.
- International Court of Justice**. Reservations to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Advisory Opinion), ICJ Reports 16, 1951.
- Janis**, Irving. Victims of Groupthink: A Psychological Study of Foreign Policy Decisions and Fiascoes. 2nd ed. Wadsworth 1982.
- Jones**, Adam. Chapter 1: The Origins of Genocide – *Genocide: A Comprehensive Introduction*. Routledge/Taylor & Francis Publishers, 2006.
- Lemkin**, Raphael. Axis Rule in Occupied Europe: Laws of Occupation, Analysis of Government, Proposals for Redress. Washington, DC: Carnegie Endowment for World Peace, 1944.
- Lieberman**, Benjamin. ‘Ethnic Cleansing’ versus Genocide? – In: *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010, p. 43–60
- Mann**, Michael. Dark Side of Democracy; and Benjamin Lieberman. Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe. Chicago: Ivan R. Dee, 2006.
- Naimark**, Norman. Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2001.
- Nersessian**, David. Genocide and Political Groups. Oxford Scholarship Online, 2010.
- Perrigo**, B. How Putin’s Denial of Ukrain’s Statehood Rewrites History. – *Time*, 22.Feb.2022.
- Power**, S. A problem from hell, America and the Age of Genocide. New York 7 Harper Collins Perennial. Redl, F. (1942).
- Race**, R. R., R. **Sanger**. Blood Groups in Man. Philadelphia, 1968.
- Ross**, Lee, Richard E. **Nisbett**. The Person and the Situation. Boston: McGraw Hill, 1991.
- Roth**, Paul. Social Psychology and Genocide. Oxford Handbook of Genocide Studies (Ed. Donald Bloxham and A. Dirk Moses), April, 2010.
- Shabas**, William A. The Law and Genocide. – *The Oxford Handbook of Genocide Studies*, 2010.
- Spinner**, J. The Boundaries of Citizenship: Race, Ethnicity and Nationality in the Liberal State. London, 1994.
- Snyder**, Timothy. Black Earth. The Holocaust as History and Warning. Tim Duggan Books; Reprint edition, 2016.
- Stanley**, Jason. How Fascism Works: The Politics of Us and Them. Random House, New York, 2018.
- Thomas Blass**. Psychological Perspectives on the Perpetrators of the Holocaust: The Role of Situational Pressures, Personal Dispositions, and Their Interactions. – *Holocaust and Genocide Studies*, Volume 7, Issue 1, 1993.
- Üngör**, Uğur Ümit. Team America: Genocide Prevention? – *Genocide Studies and Prevention*, 6 (1)/2011, p. 32–38.

- Waller, James.** *Becoming Evil: How Ordinary People Commit Genocide and Mass Killing.* Oxford University Press, 2002.
- Werle, G.** *Principles of International Criminal Law.* Cambridge University Press, 2009.
- Whitaker, Benjamin.** Revised and Updated Report on the Question of the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, UN Doc. E/CN.4/Sub.2/1985/6.
- Zimbardo, Philip.** *The Lucifer Effect: Understanding How Good People Turn Evil.* New York: Random House, 2008.